

Seksuologie

Seksuologie

Onder redactie van

L. Gijs, W.L. Gianotten, I. Vanwesenbeeck, P.T.M. Weijnenborg

Tweede, herziene druk

Bohn Stafleu van Loghum
Houten 2009

© 2009 Bohn Stafleu van Loghum, onderdeel van Springer Uitgeverij

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën of opnamen, hetzij op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Samensteller(s) en uitgever zijn zich volledig bewust van hun taak een betrouwbare uitgave te verzorgen. Niettemin kunnen zij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor drukfouten en andere onjuistheden die eventueel in deze uitgave voorkomen.

ISBN 978 90 313 5187 9

NUR 876

Eerste druk, 2004

Eerste druk, tweede oplage, 2006

Eerste druk, derde oplage, 2008

Eerste druk, vierde oplage, 2009

Tweede, herziene druk, eerste oplage, 2009

Ontwerp omslag: Bottenheft, Marijenkampen

Ontwerp binnenwerk: TEF (www.teff.nl)

Automatische opmaak: Pre Press Media Groep

Bohn Stafleu van Loghum

Het Spoor 2

Postbus 246

3990 GA Houten

www.bsl.nl

Inhoud

Redactie en medewerkers 9

MODULE 1 SEKSUOLOGIE 13

1 Seksuologie: een inleidend overzicht 15

Inleiding 15

- 1.1 Achtergronden, inhoud en doelen van dit boek 16
- 1.2 De eigen aard van de seksuologie: een korte positionering 19
- 1.3 Besluit 21
Literatuur 21

2 De geschiedenis van de seksuologie: een kennismaking 23

Inleiding 23

- 2.1 Casuïstiek 24
- 2.2 De geboorte van de seksuologie 24
- 2.3 De eerste ontwikkelingen van de seksuologie als wetenschap 25
- 2.4 De wederopbouw van de seksuologie na de Tweede Wereldoorlog 26
- 2.5 De periode 1973-2000: constructionisme versus medicalisering en biologisering 29
- 2.6 Hernieuwde professionalisering van de seksuologie door verenigingen en tijdschriften 31
- 2.7 De seksuologie in Nederland 32
- 2.8 De seksuologie in Vlaanderen 38
- 2.9 Nederlandstalige leerboeken 39
- 2.10 De geschiedenis van de seksuologie: een blik in de toekomst 41
Literatuur 42

3 Wetenschappelijk onderzoek naar seksualiteit 45

Inleiding 45

- 3.1 Seksuologische theorieën en onderzoek 46

- 3.2 Klinisch onderzoek 48
- 3.3 Observationeel onderzoek 53
- 3.4 Onderzoek met behulp van zelfrapportage 56
- 3.5 Experimenteel onderzoek 60
- 3.6 Selectiebias in seksonderzoek 63
- 3.7 Ethische, politieke en maatschappelijke aspecten van seksonderzoek 64
- 3.8 Culturele aspecten van seksonderzoek 65
- 3.9 Besluit 65
Literatuur 65

MODULE 2 SEKSUALITEIT 69

4 Biologie van de seksualiteit; endocrinologische, anatomische en fysiologische aspecten 73

Inleiding 73

- 4.1 Endocrinologische aspecten van seksualiteit in verschillende levensfasen 73
- 4.2 Fysiologie van het seksueel functioneren 84
- 4.3 Stoornissen in de geslachtsontwikkeling 92
- 4.4 Specifieke aangeboren genitale afwijkingen 94
- 4.5 Anatomie van genitalia en bekkenbodem 95
- 4.6 Centraal zenuwstelsel 109
- 4.7 Innervatie en vascularisatie van genitalia en bekkenbodem 115
- 4.8 Besluit 123
Literatuur 123

5 Psychologische benaderingen van seksualiteit 127

Inleiding 127

- 5.1 Een evolutionair psychologisch perspectief 127

- 5.2 Een informatieverwerkingsperspectief 136
- 5.3 Een sociaal-psychologisch perspectief 145
- 5.4 Psychologische benaderingen van seksualiteit: enkele kanttekeningen 153
Literatuur 154
- 6 De seksuele levensloop 157**
Inleiding 157
- 6.1 Levenslooptheorieën en -modellen 158
- 6.2 Kinderen (0 tot 12 jaar) 159
- 6.3 Adolescenten (12 tot 25 jaar) 163
- 6.4 Volwassenen (25 tot 55 jaar) 166
- 6.5 Senioren (ouder dan 55) 171
- 6.6 Discussie 177
Literatuur 177
- 7 Seksuele diversiteit 181**
Inleiding 181
- 7.1 Diversiteit naar sekse/gender 181
- 7.2 Diversiteit naar seksuele voorkeur 186
- 7.3 Crossculturele diversiteit 188
- 7.4 Een theoretisch perspectief op diversiteit 192
- 7.5 Conclusie 194
Literatuur 194
- 8 Seks en commercie 197**
Inleiding 197
- 8.1 Pornografie 197
- 8.2 Prostitutie 201
- 8.3 Farmaceutische seksdrugs 209
Literatuur 212
- MODULE 3 PREVENTIE VAN SEKSUELE RISICO'S 215**
- 9 Voorlichting en preventie 217**
Inleiding 217
- 9.1 Seksuele gezondheid, seksuele rechten en seksuele voorlichting 217
- 9.2 Gezondheidsvoorlichting en -bevordering: definities en concepten 218
- 9.3 Planmatige voorlichting 219
- 9.4 Intervention Mapping: een protocol voor de ontwikkeling van voorlichting 220
- 9.5 Seksuele voorlichting: thema's en verspreiding 224
- 9.6 Effectiviteit van seksuele voorlichting 226
- 9.7 Beschouwing en toekomst 230
Literatuur 231
- 10 De preventie van ongewenste zwangerschap: randvoorwaarden voor effectief anticonceptiegebruik 233**
Inleiding 233
- 10.1 Ongewenste zwangerschap en abortus: de Nederlandse, de Belgische en de internationale situatie 234
- 10.2 Randvoorwaarden voor effectief anticonceptiegedrag 235
- 10.3 Risicopopulaties in Nederland 238
- 10.4 De verschillende anticonceptiemethoden 239
- 10.5 Effecten van de verschillende anticonceptiemethoden op seksualiteit 244
- 10.6 Als anticonceptie faalt: postcoïtale methoden en abortus 246
- 10.7 Preventiecampagnes in Nederland 247
Literatuur 248
- 11 Preventie van seksueel overdraagbare aandoeningen en hiv 251**
Inleiding 251
- 11.1 Specifieke aandoeningen en epidemiologische trends 251
- 11.2 Strategieën en methodieken voor soa- en hiv-preventie 254
- 11.3 Soa- en hiv-preventieprogramma's in Nederland en Vlaanderen 256
- 11.4 Onderzoek naar de effectiviteit van soa- en hiv-preventie 260
- 11.5 Beschouwing en uitdagingen voor de toekomst 263
Literatuur 264
- 12 Primaire preventie van seksueel geweld 267**
Inleiding 267
- 12.1 Aard en omvang van seksueel geweld 268
- 12.2 Ontwikkelingen in beleid 274
- 12.3 Ontwikkeling van evidence based preventieprogramma's 277
- 12.4 Programma's gericht op kinderen en jongeren 285
- 12.5 Preventieprogramma's voor volwassenen 289
- 12.6 Besluit 291
Literatuur 294

MODULE 4 HULPVERLENING BIJ SEKSUELE DISFUNCTIES 297

- 13 De seksuologische hulpverleningsrelatie 299**
  - Inleiding 299
  - 13.1 Uitgangspunten voor de (seksuologische) hulpverleningsrelatie 299
  - 13.2 Op zoek naar de waarheid 302
  - 13.3 Een open en eerlijk contact 306
  - 13.4 De betrouwbare hulpverlener 309
  - 13.5 Het therapeutisch proces 311
  - 13.6 Besluit 314
Literatuur 315
- 14 Diagnostiek en interventies 317**
  - Inleiding 317
  - 14.1 Classificatie van seksuele problemen 317
  - 14.2 Diagnostiek 320
  - 14.3 Indicatiestelling 328
  - 14.4 Behandeling 330
Literatuur 335
- 15 Seksuele disfuncties bij vrouwen 339**
  - Inleiding 339
  - 15.1 Enige feiten en cijfers 340
  - 15.2 Stoorissen in het seksueel verlangen 343
  - 15.3 Seksuele aversie 348
  - 15.4 Opwindingsstoornissen 350
  - 15.5 Problemen met het orgasme 353
  - 15.6 Dyspareunie 355
  - 15.7 Vaginisme 359
  - 15.8 Besluit 361
Literatuur 362
- 16 Seksuele disfuncties bij mannen 365**
  - Inleiding 365
  - 16.1 Diagnostiek: algemene beschrijving, indicatiestelling, protocol 366
  - 16.2 Verminderd seksueel verlangen 368
  - 16.3 Opwindingsstoornis 372
  - 16.4 Orgasmestoornis 380
  - 16.5 Pijn bij seks 385
  - 16.6 Diagnostiek en interventies bij seksuele disfuncties bij mannen: een balans 387
Literatuur 388

MODULE 5 SPECIFIEKE GROEPEN 391

- 17 Genderproblemen 395**
  - Inleiding 395
  - 17.1 Classificaties 395
  - 17.2 Historische en crossculturele aspecten 397
  - 17.3 Prevalentie en sekseratio 397
  - 17.4 De 'normale' of 'typische' geslachtsdifferentiatie en genderontwikkeling 398
  - 17.5 Atypische genderontwikkeling 401
  - 17.6 Diagnose 404
  - 17.7 Behandeling 408
  - 17.8 Resultaten van de geslachtsaanpassende behandeling 415
  - 17.9 Besluit 416
Literatuur 417
- 18 Seksueel geweld: gevolgen en behandeling 419**
  - Inleiding 419
  - 18.1 Seksueel misbruik in de jeugd 419
  - 18.2 Seksueel geweld op volwassen leeftijd 427
  - 18.3 Gangbare hulpverlening aan slachtoffers van seksueel geweld: een evaluatie 432
  - 18.4 Besluit 433
Literatuur 433
- 19 Plegers van seksueel geweld 437**
  - Inleiding 437
  - 19.1 Prevalentie van strafbaar seksueel gedrag 437
  - 19.2 Theoretische verklaringen voor seksuele delinquentie 439
  - 19.3 Risicotaxatie en diagnostiek 447
  - 19.4 De behandeling 455
  - 19.5 Discussie 459
Literatuur 460
- 20 Parafilieën en aanverwante stoornissen 465**
  - Inleiding 465
  - 20.1 Parafilieën 467
  - 20.2 Theoretische visies op parafilieën 471
  - 20.3 Hulpverlening aan mensen met parafilieën 475
  - 20.4 Diagnostiek en behandeling 476
  - 20.5 Aanverwante stoornissen 480
  - 20.6 Terugblik en vooruitzicht 483

Literatuur 484

MODULE 6 BIJZONDERE AANDACHTSVELDEN 487

21 Ziekte, handicap en medische interventies 489

Inleiding 489

- 21.1 Diagnostiek 490
- 21.2 Therapie 493
- 21.3 Wat verandert er per ziektebeeld? 496
- 21.4 Conclusies en uitdagingen 512
- Literatuur 513

22 Seksuologie en psychiatrie 515

Inleiding 515

- 22.1 Seksueel functioneren bij psychiatrische ziektebeelden 515
- 22.2 Verstoorde seksuele impulsbeheersing 521
- 22.3 Psychofarmaca en seksualiteit 522
- 22.4 Seksualiteit in psychiatrische/ psychotherapeutische dagbehandeling of klinieksetting 529
- 22.5 Conclusies en uitdagingen 531
- Literatuur 532

23 Seksualiteit en verstandelijke beperking 535

Inleiding 535

- 23.1 Verwachtingen met betrekking tot de seksualiteit 537
- 23.2 Seksuele behoeften 538
- 23.3 Seksuele opvoeding 538
- 23.4 Aspecten van anticonceptie 538
- 23.5 De ouderschapswens 541
- 23.6 Menstruatiehygiëne 542
- 23.7 Preventie van seksueel overdraagbare aandoeningen 543
- 23.8 Preventie van seksueel misbruik 544

23.9 Aspecten van homoseksualiteit 545

- 23.10 Parafilie en opdringerig seksueel gedrag 546
- 23.11 Emotionele moeilijkheden door de puberteit 547
- 23.12 Omgaan met seksualiteit; een geïntegreerde aanpak 547
- 23.13 Toekomstperspectieven 550
- Literatuur 550

24 Seksualiteit, fertiliteit en infertiliteit 553

Inleiding 553

- 24.1 Seksueel functioneren en conceptie 553
- 24.2 Infertiliteit en infertiliteitsbehandelingen in relatie tot seksualiteit 555
- 24.3 Zwangerschap en seksueel functioneren 561
- 24.4 Uitdagingen 564
- Literatuur 564

25 Drugs, genotmiddelen en seksualiteit 567

Inleiding 567

- 25.1 Drugs, verslaving en seks 567
- 25.2 'Date rape' 568
- 25.3 Alcohol 568
- 25.4 Amfetaminen 570
- 25.5 Amylnitriet 570
- 25.6 Benzodiazepinen 571
- 25.7 Cannabis 571
- 25.8 Cocaïne 571
- 25.9 GHB 571
- 25.10 Opiaten en methadon 572
- 25.11 MDMA - xtc 572
- Literatuur 572

Appendix: afkortingen 575

Register 581

Redactie en medewerkers

Redactie

Prof. Dr. L. Gijs

gezondheidszorgpsycholoog, seksuoloog-NVVS, Instituut Familiale en Seksuologische Wetenschappen, Katholieke Universiteit Leuven, Leuven & Afdeling Medische Psychologie en Zorgcentrum Genderdysforie, Vrije Universiteit Medisch Centrum, Amsterdam

W.L. Gianotten

arts-psychotherapeut, seksuoloog-NVVS, revalidatieseksuoloog, De Trappenberg, Huizen

Dr. I. Vanwesenbeeck

psycholoog, senior adviser international affairs, Rutgers Nisso Groep (RNG), Kenniscentrum Seksualiteit, Utrecht

P.T.M. Weijnenborg

gynaecoloog, seksuoloog-NVVS, hoofd Polikliniek Psychosomatische Gynaecologie en Seksuologie, Leids Universitair Medisch Centrum, Leiden

Medewerkers

Dr. D. van Beek

klinisch psycholoog, psychotherapeut, hoofd Afdeling Psychotherapie, Dr. Henri van der Hoeven Stichting, Utrecht

Drs. W. van Berlo

programmacoördinator seksueel geweld en onderzoeker, Rutgers Nisso Groep (RNG), Kenniscentrum Seksualiteit, Utrecht

Dr. L.J. de Boer

huisarts, Maarssen
stafid huisartsgeneeskunde, Julius Centrum voor

Gezondheidswetenschappen en Eerstelijns-geneeskunde, Universitair Medisch Centrum Utrecht, Utrecht

Dr. G. Bolle

arts-psychotherapeut, privé-praktijk, Brussel

Dr. S. Both

psycholoog, Polikliniek Psychosomatische Gynaecologie en Seksuologie, Leids Universitair Medisch Centrum, Leiden

Dr. A. Brewaeyts

gezondheidszorgpsycholoog, seksuoloog, Afdeling Medische Psychologie, Vrije Universiteit Medisch Centrum, Amsterdam

Prof. dr. P.T. Cohen-Kettenis

klinisch psycholoog-psychotherapeut, hoogleraar medische psychologie, hoofd Afdeling Medische Psychologie, directeur Kenniscentrum Genderdysforie, Vrije Universiteit Medisch Centrum, Amsterdam

Dr. G. de Cuyper

psychiater-psychotherapeut, Centrum voor Seksuologie en Genderproblematiek

Lic. D. de Doncker,

klinisch psycholoog, psychotherapeut, Universitair Ziekenhuis, Antwerpen

Prof. dr. L. Gooren

endocrinoloog, emeritus hoogleraar transseksuologie, Vrije Universiteit Medisch Centrum, Amsterdam

Drs. H. de Graaf

psycholoog, onderzoeker, Rutgers Nisso Groep (RNG), Kenniscentrum Seksualiteit, Utrecht

Drs. J.G. Griffioen

psychiater, GGZ Breburg, Tilburg

Drs. S. de Haas

psycholoog, onderzoeker, Rutgers Nisso Groep (RNG), Kenniscentrum Seksualiteit, Utrecht

Drs. M. Höing

socioloog, docent/onderzoeker, Avans Hogeschool, Breda

Dr. L. Incrocci

radiotherapeut, seksuoloog-NVVS, Afdeling Radiotherapie, Erasmus MC, Daniel den Hoed Oncologisch Centrum, Rotterdam

Dr. H. Knegtering

psychiater, vervangend opleider, Lentis Geestelijke Gezondheidszorg Groningen en Universitair Centrum Psychiatrie, Groningen (inclusief het Rob Giel Onderzoekscentrum; Neuroimaging Centrum Universiteit van Groningen), Groningen

Prof. dr. G. Kok

hoogleraar toegepaste psychologie, Department Work & Social Psychology, Universiteit Maastricht, Maastricht

Dr. M.M. ter Kuile

klinisch psycholoog, seksuoloog-NVVS, universitair hoofddocent, Polikliniek Psychosomatische Gynaecologie en Seksuologie, Leids Universitair Medisch Centrum, Leiden

Dr. E. Laan

gezondheidszorgpsycholoog, Afdeling Seksuologie & Psychosomatische Gynaecologie, Divisie Verloskunde/Gynaecologie, Academisch Medisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Prof. Dr. J.J.D.M. van Lankveld

psycholoog, psychotherapeut, seksuoloog-NVVS, Department of Clinical Psychological Science, Maastricht University, PsyQ Eindhoven

Dr. H.W. van Lunsen

arts, seksuoloog-NVVS, hoofd Afdeling Seksuologie & Psychosomatische Gynaecologie, Divisie Verloskunde/Gynaecologie, Academisch Medisch

Centrum, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam

Dr. W. Meinhardt

uroloog, Antoni van Leeuwenhoek Ziekenhuis, Nederlands Kanker Instituut, Amsterdam

Prof. Dr. E.J.H. Meuleman

uroloog, seksuoloog-NVVS, Afdeling Urologie, Vrije Universiteit Medisch Centrum, Amsterdam

Dr. G.T.M. Mooren

klinisch psycholoog, senior onderzoeker, Stichting Centrum 45, Oegstgeest

Drs. A. Neeleman

gezondheidszorgpsycholoog, psychotherapeut, seksuoloog-NVVS, Centrum voor Relatieproblemen De Keerkring, GGZ Zuidwest-Drenthe, Beilen

Drs. N. van Oosten

psycholoog, senior adviseur huiselijk en seksueel geweld, Movisie, Utrecht

Drs. C. Picavet

psycholoog, onderzoeker, Afdeling Onderzoek en Kennistransfer, Rutgers Nisso Groep (RNG), Utrecht

Drs. J. Reinders

bioloog, seksuoloog-NVVS, technical advisor 'Youth and Sexual Health', World Population Foundation (WPF), Hilversum

Dr. W. de Ronde

endocrinoloog, Afdeling Endocrinologie, Vrije Universiteit medisch centrum, Amsterdam

Prof. Dr. H. Schaalma †

psycholoog, universitair docent, bijzonder hoogleraar Aidspreventie, Arbeid & Sociale Psychologie, Universiteit Maastricht

Dr. L. Servais

neurologue pédiatre, Institut de Myologie, Hôpital de la Pitié Salpêtrière, Paris, France

Prof. dr. A.K. Slob

medisch fysioloog, seksuoloog, voorheen Afdeling Voortplanting & Ontwikkeling, Erasmus MC, Rotterdam

Drs. W.J. Smid

universitair docent en coördinator klinisch forensische psychologie, Faculteit Maatschappij en Gedragwetenschappen, Vakgroep Klinische Psychologie, Universiteit van Amsterdam
Afdeling Onderzoek, Dr. Henri van der Hoeven Stichting, Utrecht

Dr. R. Stoeckart

anatomy, universitair docent, Afdeling Neurowetenschappen, Erasmus MC, Rotterdam

Prof. dr. D.F. Swaab

arts, hoogleraar neurobiologie, Academisch Medisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, teamleider Nederlands Instituut voor Neurowetenschappen, Amsterdam

Dr. G. T'Sjoen

endocrinoloog, Dienst voor Endocrinologie en Stofwisselingsziekten, Universitair Ziekenhuis Gent, Gent

Drs. J.A. Vroege

psycholoog, hulpverlener en onderzoeker bij PsyQ Seksuologie, Voorburg

Prof. dr. W.C.M. Weijmar Schultz

gynaecoloog, seksuoloog-NVVS, hoofd Sectie Psychosomatische Gynaecologie en Seksuologie, buitengewoon hoogleraar Psychosomatische Obstetrie en Gynaecologie, Universitair Medisch Centrum Groningen, Groningen

Prof. dr. H.B.M. van de Wiel

psycholoog, psychotherapeut, seksuoloog-NVVS, Wenckebach Instituut, Universitair Medisch Centrum Groningen, Groningen

Dr. C. Wijzen

psycholoog, manager onderzoek en kennistransfer, Rutgers Nisso Groep (RNG), Kenniscentrum Seksualiteit, Utrecht

Prof. Dr. J.B.F. de Wit

ZonMW hoogleraar sociale psychologie van gezondheid en seksualiteit, Afdeling Sociale en Organisatiepsychologie, Universiteit Utrecht
hoogleraar-directeur, National Centre in HIV Social Research, The University of New South Wales, Sydney

Drs. J. Wouda

onderwijskundige, Wenckebach Instituut, Universitair Medisch Centrum Groningen, Groningen

† Op 25 juli 2009 overleed op 49 jarige leeftijd professor Herman Schaalma zeer onverwacht aan een hartaanval tijdens het fietsen. Professor Schaalma, sociaal-psycholoog, was sinds 2006 bijzonder hoogleraar AIDS-preventie aan de Faculteit Psychologie van de Universiteit Maastricht. De seksuologie en preventiekunde verliezen door zijn overlijden een gedreven onderzoeker en inspirerend denker.